

**Cato és Caesar 55-ös konfliktusának párhuzamai:
Cato Minor politizálásának kulcselemei a Catilina-
összeesküvés kapcsán¹**

OTDK dolgozat
2023

Lezárás dátuma:

2022.06.07.

¹ A dolgozatban minden évszám Krisztus születése előtti időpontot jelöl. A DOLGOZAT AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-21-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

Iulius Caesar 55-ben a gall háború során hatalmas győzelmet aratott a germán usipések és tenctherusok törzsei felett, a rómaiak váratlan támadása után menekülésbe és mészárlásba torkollt a csata.² Cato Minor azonban meglehetősen radikális javaslattal reagált a sikerek hírére a *senatusban*: beszédében ünneplés helyett az elkövetett jogtalanságokra hivatkozva követelte legfőbb ellenfelének, Caesarnak a kiszolgáltatását, illetve az istenek kiengesztelését, ezáltal a római győzelem jogosságát is kétségbe vonva.³ Caesar ugyanis fogva tartotta a hozzá követségbe érkezett germán vezetőket, majd ezt követően aratott véres győzelmet a Rajna mellett; Cato értelmezésében mindez a követi jogok (*ius gentium*) és az istenek megsértésével lehetett egyenértékű.⁴

Az ehhez hasonló esetek miatt Catót és politizálását rendszerint a makacs, szigorú, rugalmatlan, hajlíthatatlan jelzőkkel illették, sokszor rigorózus viselkedésével a törvényesség rendíthetetlen képviselőjeként láthatjuk fellépni, az állam érdekeit mindenek fölé helyezve. Cato politizálásával kapcsolatban sokszor az elvhűséget, a kérlelhetetlen ellenzékiiséget, a konfrontatív viselkedést hangsúlyozták, aki az obstrukció eszközével is küzdött a zsarnokság ellen és a *res publica* értékei mellett.⁵ Korábbi kutatásom során Cato és Caesar említett 55-ös konfliktusát vizsgáltam, ami arra is rávilágított, hogy Catóról a forrásokban, és olykor a szakirodalomban is élő hagyományos kép mindekképpen árnyalható. Ebből a feltevésből kiindulva kezdtem bele hasonló konfliktusok elemzésébe, hogy Cato alakjára, politikai módszereire rávilágíthassunk további, talán jelentősebb példák elemzésén keresztül is. Első párhuzamként a Catilina-összeesküvés körüli vitát vettem figyelembe, ami kézenfekvőnek tűnhet, hiszen a két politikus talán legismertebb és legikonikusabb összeecsapásáról van szó. Emellett a kutatásban az összeesküvés kapcsán általában más szempontok kapnak hangsúlyos szerepet: ilyen téma például Cicero szerepének vizsgálata, a Catilina ellen mondott beszédek elemzése, vagy éppen Caesar alakja és bűnrészességének kérdése. Továbbá említhetjük magát Catilinát is a köztársaság válságjelenségeinek egyszemélyes megjelenítőjeként. Így Cato alakja olykor háttérbe szorul a korszak más jelentős szereplői mellett.

² BG IV.15.

³ Plut. Caes.22.; Cat.Min.51.

⁴ BG IV.13–15.

⁵ A források közül Plutarchos Cato-életrajzát emelném ki, ahol az idealizált kép nyomai egyértelműen megfigyelhetők. A modern történetírás részéről talán Theodor Mommsen – mára számos ponton meghaladott – értelmezése állhat a legközelebb a Catóról kialakult hagyományos képhez, *Römische Geschichte* című művében számos politikusról ad részletes jellemzést. (Mommsen 1877. 201–202.) Továbbá egy példát említenék, az idealizált képre vonatkozóan: „*The moral principles of Stoicism, which he had adopted through deep inward conviction, guided his conduct in all circumstances. In his private and political life he was always the same.*” (Gelzer 1968. 52–53.)

A dolgozat első részében, Cato és Caesar taktikájának elemzésével arra szeretnék rávilágítani, hogy Cato az összeesküvés vitája során rugalmas politikusként viselkedett, korábban hangoztatott elveinek egy részét, például a törvényesség képviselőtét feladta ebben az esetben. Sőt, ez a rugalmasság kifejezetten kulcsszerepet játszhatott politizálásában, a Cato-kép integritásának, kikezddhetetlenségének megőrzésében, amikor különböző politikai célokhoz alkalmazkodva kellett imázsának megfelelően fellépnie. Mivel az elemzés alapját főként a *Bellum Catilinae* jelenti, így a két politikus vitáját megörökítő híres sallustiusi beszédpár hitelességének kérdésére is kitérek egy fejezetben. Ezt a szakdolgozatomban megkezdett elemzést itt egy párhuzamos példával, Murena 63-as tárgyalásának vizsgálatával egészítem ki a harmadik fejezetben, ami szintén a catói politizálás rugalmasságára világíthat rá. Legvégül pedig a Cato-kép hamis, vagy túlzó elemeinek kialakulási mechanizmusát is megfigyelhetjük, felfedezve az emlékezet számára kedvező átalakulását vagy átalakítását.

Cato és Caesar taktikája Sallustius beszédpárjának fényében (Sall.Cat.51–52.)

Sallustius *Bellum Catilinae* c. művében Cato és Caesar *senatusi* beszédpárja jelenti a csúcspontot, ahol a két politikus az összeesküvők büntetéséről vitázik.⁶ Cato a kivételes veszélyre hivatkozva követelte az összeesküvők kivégzését, míg Caesar a római polgárokhoz méltóbb száműzetés mellett szállt síkra, egy veszélyes precedens kialakulásától tartva. Végül Cato radikálisabb javaslatát fogadta el a *senatus* és az összeesküvők kivégzésére került sor 63 végén. Mindezt gyakorlatilag Cato érte el, hiszen a *senatusi* vita legvégén határozottan a halálbüntetés mellett foglalt állást. Imázsához igazodva az ősi szokások képviselőjeként lépett fel, beszédében a történelem, és az azzal összefüggésben álló *mos maiorum* feletti értelmezés látszott tétként, mivel az politikai döntés egyetlen helyes irányát, az összeesküvők halálra ítéletét is kijelölhette az érvelés során. A cél elérése érdekében T. Manlius Torquatus példáját is említette, aki „...kivégeztette fiát, mivel az parancsa ellenére harcba bocsátkozott az ellenséggel.”⁷ A jóval enyhébb vétség következményének felemlegetésével az *exemplum* jelenbeli kényszerítő erejét is az érvei közé illeszthette, így végül saját politikai célját, az összeesküvők halálra ítéletét is el tudta érni. A beszéd zárásában is a szokások vezérfonalát

⁶ Sall. Cat.51–52.

⁷ Sall. Cat.52. (Kurcz Ágnes fordítása, a további idézetek esetében is az ő munkáját használtam.); Manlius Torquatus dilemmája Liviusnál: „...vagy az államról kell megfedekezni, vagy magamról és családomról – inkább mi lakoljunk vétünkért, semhogy az állam szenvedjen nagy kárt a mi ballépéseink miatt.” (Livius VIII.7.16–17. – Muraközy Gyula fordítása) Cato ezt az *exemplumot* joggal választhatta, hiszen az általa is vallott elv megnyilvánulásának egyik legjobb példája, miszerint az állam érdeke minden más fölé helyezendő.

követő Catót láthatjuk: „...[az összeesküvők] az ősök szokása szerint halállal lakoljanak.”⁸ Legfőbb érvként és végszóként tehát a *mos* jelenik meg, ami szélsőséges helyzetben akár a törvényeken felül állhat, a *res publica* védelme akár a törvénytelen gyilkosságot is megkövetelheti, mint például a Gracchus-gyilkosság esetében.⁹

A beszéd érvrendszere azonban nincs teljes összhangban a Catóról kialakult (vagy kialakított) képpel, hiszen gyakran jelenik meg a törvények rendíthetetlen képviselőjeként. A törvényességet felülíró halálbüntetés követelésével így imázsának egy alapelemével került szembe. A törvények rigorózus betartásának igénye ugyanis a Cato-kép központi jellemzője, Plutarchosnál erre számos példát találhatunk. 67-ben például Cato volt az egyetlen, aki a katonai *tribunusi* posztra pályázva betartotta a *nomenclatorok* alkalmazását tiltó törvényt.¹⁰ Ciprusi megbízatását pedig akarata ellenére vállalta el, többek között itt is a törvényesség tiszteletben tartására hivatkozva döntött.¹¹ Murena megvádolásánál is nagy hangsúlyt kapott a törvényesség betartása, Cicero ezt ki is használta védőbeszédében, Cato sztoikus elveit túlzónak és a rómaiak számára idegennek mutatta be.¹² A polgárháborúban *propraetorként* visszautasította a vezérséget, mivel nem akart a törvényekkel szembemenni „csak azért, mert egy törvényszegővel harcolnak.”¹³ Később hasonló okból a rabszolgák felszabadítását ellenezte, majd a vereség közeledtével az utcai zűrzavarban is a jogtalanságok kiküszöbölését tartotta szem előtt.¹⁴ A példákat még lehetne sorolni,¹⁵ Caesar valószínűleg már 63-ban kihasználhatta, hogy Cato szembement az általa képviselt törvényesség elvével.

Cassius Diónál találhatunk egy párhuzamos példát, ahol Cato törvénytiszteletét kétségbe vonták: Caesar vádjai szerint Cato már 56-ban, ciprusi hazatérése után a *praetura* betöltésére törekedett, habár a törvények ezt még nem tették volna lehetővé.¹⁶ Cato kérését azonban nem teljesítették, aki így önkéntesnek tűnő elutasítással nyilvánult meg a tisztséggel kapcsolatban. A vádak szerint ezzel egyszerre leplezhette, hogy akarata ellenére esett el a *praeturától*, illetve

⁸ Sall. Cat.52.: „...rerum capitalium more maiorum supplicium sumundum.”

⁹ Hegyi 2018. 24.

¹⁰ Plut. Cat.Min.8.; A *nomenclatorok* a hivatalra pályázó politikusokat kísérték és segítették, észben tartva a választópolgárok neveit.

¹¹ Cicero Sest.61–63.; Morrell 2017. 117.

¹² Drogula 2019. 63–65.; Erről lásd: [Egy párhuzamos példa: L. Licinius Murena tárgyalása 63-ban](#) c. fejezet

¹³ Plut. Cat.Min.57.; App. BC.II.87.

¹⁴ Plut. Cat.Min.60., 65.

¹⁵ További példák a törvényesség szerepére, fontosságára: Plut. Cat.Min.16., 17., 31., 40., 47. („...a lehető legkevésbé törvényellenes eszközökkel kell az egyeduralmat bevezetni...” – Máthé Elek fordítása) Ezek a példák jóval 63 után kerültek lejegyzésre, ugyanakkor már 63-ban is a Cato-kép eleme lehetett a törvényesség képviselése. Murena megvádolásánál már biztosan szerepet kaphatott a törvényesség védelme is, lásd: [Egy párhuzamos példa: L. Licinius Murena tárgyalása 63-ban](#) c. fejezet

¹⁶ Dio XXXIX.23.; Plut. Cat.Min.45.: Plutarchos szerint egy tartományt ajánlottak fel neki.

azt a hamis – akár Cincinnatuséhoz hasonló – képet is építhette, miszerint nem törekszik tisztségek betöltésére, csupán az állam érdekét szem előtt tartva hajlandó részt venni a közéletben.¹⁷ A források itt pontatlanok lehetnek, valójában csak a tisztséggel járó kiváltságokról és a *praetorsággal* kapcsolatos jelvények (*ornamenta*) viseléséről lehetett szó,¹⁸ de Caesar minden bizonnyal ekkor is lecsapott, és megkísérelte a törvényességhez ragaszkodó Cato-képet rombolni, a visszautasítás őszinteségét kétségbe vonni. Lehetséges, hogy Cato valóban nem törekedett a kiváltságok megszerzésére, és csupán Caesar vádaskodásáról van szó, ugyanakkor látható, hogy már a kortársak is egyértelműen felismerték ezt a taktikát, miszerint Cato a kitüntetések, tisztségek visszautasításával nagyobb dicsőséget szerez, mint a viselésükkel. Ez a látszólagos tartózkodás is a Cato-kép központi eleme lehetett, ennek lényegét Sallustius jól összefoglalta: „...így aztán minél kevésbé hajhászta a dicsőséget, annál inkább szegődött az a nyomába.”¹⁹ Ellenfelei pedig megpróbálták fellépni ez ellen, többek között a törvényesség kikezdését is hangoztatva, Cato szándékainak őszinteségét kétségbe vonva.

Caesar érvei között 63-ban is nagy szerepet kapott a törvényesség kérdése, szónoklatában ellenezte a összeesküvők tárgyalás nélküli kivégzését a római törvényekre hivatkozva.²⁰ Ezzel egy veszélyes precedens kialakulását szerette volna megakadályozni, így a száműzetést és vagyonek kobzást vetette fel a halálbüntetés alternatívájaként.²¹ Érvelésében Catóhoz hasonlóan megidézte a múltat, több történelmi példát is hozott arra, hogy a törvényesség felülírása katasztrófához vezetett.²² Az ősök példája ebben az esetben is alapvető viszonyítási pont: „Mert bizonyára több erkölcsi érték és bölcsesség volt azokban, akik a szerény erőforrásokból ekkora birodalmat hoztak létre, mint bennünk...”²³ Sallustius leírásában így akár Caesar tűnhet fel Cato hagyományos elveinek képviselőjeként, aki rugalmatlan politikusként a törvények szigorú betartása mellett érvel, még a krízishelyzet közepén is, minden kivételt következetesen elutasítva, hiszen a különleges büntetést a rómaiak „alkotmányával” összeférhetetlennek látja.²⁴ A kutatás eltérően értékelte ennek motivációit,²⁵ mindenesetre így Cato önellentmondására is

¹⁷ Drogula 2019. 57.: Drogula szerint is valószínűtlen ez a fajta kép, hiszen Cato tudatosan a lehető legkorábbi évben (*suo anno*) törekedett a tisztségek betöltésére.

¹⁸ Drogula 2019. 169.

¹⁹ Sall. Cat.54.; Egy katonai kitüntetés visszautasítására már fiatalkorában találunk példát. (Plut. Cat.Min.8.)

²⁰ Caesar itt konkrétan római polgárok kivégzését megtiltó *lex Semproniára* gondolhatott. (Nótári 2021a. 87.)

²¹ A caesari motiváció kérdése bizonyára komplexebb, lásd: [25.](#) jegyzet

²² Sall. Cat.51.; Levene 2000. 186.

²³ Sall. Cat.51.; Goldsworthy 2006. 137.

²⁴ Sall. Cat.51.

²⁵ Esetleg már ennél a példánál a *clementia* megjelenését láthatjuk, ugyanakkor ebben az esetben inkább Sallustius utólagos értelmezéséhez közelítenénk. Egyszerű tanácsként és szemtelen javaslatként is jellemezték a felvetést (lásd Syme 2002. 112.), de valószínű, hogy a Cato elleni hatékony fellépés is cél lehetett a beszéd megformálásakor.

rávilágíthatott, aki javaslatával részben szembement a törvényesség korábban hangoztatott elvével, és más gondolatok (*libertas* féltése, a *res publica* védelme, a *mos maiorum* követése) kerültek előtérbe beszédében.

A Catilina-összeesküvés kapcsán mintha Cato valódi alakja is megcsillanna, aki vészhelyzetben a törvényességet felülírva, az elveihez történő ragaszkodás helyett egy hatékony aktuálpolitikusként cselekszik.²⁶ Ezt Syme paradox helyzetnek nevezi, illetve Albrecht véleménye is hasonló, aki szerint „*Caesar és Cato beszéde csupa meglepetés...*”²⁷ Mindketten a szerepek felfordulására utalnak valamilyen módon: Cato doktriner helyett egy „*gyakorlati, tetterős államférfi*”, Caesar pedig Cato Maiorhoz hűen a törvényességhez ragaszkodik.²⁸ A paradoxnak tűnő szituáció mögött azonban meglepetés helyett inkább tudatosságot fedezhetünk fel, véleményem szerint itt Cato „igazi”,²⁹ alkalmazkodó politizálásának példáját láthatjuk, amire Caesar is reagálhatott a hagyományos catói elvek kritikus felemlegetésével. Caesar valószínűleg a rigorózus törvénykövetés és a törvénytelen halálbüntetés ellentmondását használta volna ki szónoklatában (amit talán Sallustius is hangsúlyozott),³⁰ erre rávilágítva kívánta hitelteleníteni és lebontani Cato alakját, taktikáját, melynek egyébként integráns része volt a törvényesség képviselete.³¹ Caesar is felidézte a *maiores nostri* példáját, ezzel ellenfele ősére, Cato Maiorra tett finom utalást:

„...a hatalmas és tekintélyes rhodosi állam, amely a római nép segítségével nőtt naggyá, hűtlenül és ellenségesen viselkedett velünk szemben; mégis, mikor a háború befejeztével a rhodosiak ügye a senatus elé került, ősünk büntetlenül bocsátották el őket...”³²

Az ősök (*maiores*) mögött Cato Maior alakját azonosíthatjuk, aki a korábban a *senatus*ban szólalt fel a megfontolt döntéshozatal érdekében.³³ Caesar és Cato Maior érvei így gyakorlatilag

²⁶ Syme 2002. 115.

²⁷ Albrecht 2003. 339.

²⁸ Albrecht 2003. 339.

²⁹ Azaz a Cato által szándékosan alakított kép mögé is beláthatunk, ahol az egyértelműen idealizált képen túl a valós politikai motivációk is megjelenhetnek.

³⁰ Syme 2002. 112.

³¹ Hiába kerülhetett sor előbb Caesar beszédére, ettől függetlenül reagálhatott ilyen módon, hiszen Cato halálbüntetés melletti álláspontja nem lehetett kérdés Caesar számára. Erre a tényre pedig már alapozhatta a Cato-kép lebontására irányuló taktikáját.

³² Sall. Cat.51.

³³ Gellius VI.3.: „Cato [...] a fölötti félelmének ad kifejezést, hogy az atyák vállalatuk sikerülte fölötti örömlükben és elragadtatásukban, elméjükben megzavarodva, nincsenek egészen eszüknél s nem ismerhetik fel helyesen a tényállást, s nem hozhatnak határozatot.” (Barcza József és Soós József fordítása); Livius XLV.25.: „S ügyüket elsősorban M. Porcius Cato vette védelmébe, aki - noha egyébként kemény jellemű ember volt - most engedékeny és szelíd senatorként viselkedett.” (Muraközy Gyula fordítása); Lásd még: Havas 1998. 71–72.

egybeesnek az ifjabb Catóéval szemben, hiszen az emlegetett rhodosiak ügyében a *censor* is önmérsékletre intett, Caesarhoz hasonlóan. Ez a példa pedig különösen éles fegyver lehetett Caesar kezében,³⁴ hiszen Cato számos esetben támaszkodott felmenőjének karakterére.³⁵ Illetve ezáltal Cato ősökre tett utalásait is relativizálhatta, mondván, aki még a saját elődjét sem követi (ami pedig fontosabb lehetett az általában vett *maiores* másolásánál is),³⁶ az aligha hivatkozhat hitelesen Róma közös őseire.

A vita végül Cato javára dőlt el, így taktikájának sikeres elemeit is azonosíthatjuk, hiszen álláspontja győzelmével nagyot lépett előre a politikában, sőt imázsa is érintetlen maradt, annak ellenére, hogy elveinek egy részét felülírta a rendkívüli helyzet hatására. Cato ugyanis a karakteréhez illeszkedő további elveket hangsúlyozott az érvelés során. A *lex* helyett a *mos*ra és történelmi példákra hivatkozva követelt halált, híres *severitas*ának megfelelően, ezáltal Caesar próbálkozásai ellenére is egységes maradhatott a róla kialakult kép. S bár az általa képviselt elvek között ellentét feszülhetett (törvényesség vagy kivégzés), Cato mindezt semlegesíteni tudta, taktikájának kulcsa, hogy ezt az ellentmondást is képes volt feloldani a megfelelő elemek előtérbe helyezésével. A 63-as esetben részben ezt láthatjuk, ekkor a törvényesség kevésbé kiaknázható elvét megpróbálta elfedni a Cato-kép többi elemének hangsúlyozásával, például Caesar racionálisnak tűnő érvelésével szemben itt is a radikálisabb, érzelmektől vezérelt oldalát mutathatta meg.³⁷ Más esetekben a törvények rigorózus képviselése kitűnő eszköz lehetett, többször is alkalmazta ezt sikeresen,³⁸ de 63-ban ez nyilvánvalóan nem volt járható út, hiszen tárgyalás nélkül döntöttek a halálos ítéletről. Catilina esetében így a *mos maiorum*ra tett utalás illeszkedhetett jobban Cato alakjához és politikai céljához. Rendkívüli esetekben a *mos* valóban lehetett az irányadó, akár a törvényekkel szemben is,³⁹ ugyanakkor itt a Cato-kép rugalmasságára hívnám fel a figyelmet, ami követte a *lex* és a *mos* említett viszonyát. Tehát korántsem az elvont catói elvek rigorózus, valóságot figyelmen kívül hagyó érvényesítéséről volt itt szó, ahogy sokan Cato politizálását jellemezték, érvelése a rendkívüli helyzethez alkalmazkodott.

Cato taktikája pedig a *mos* értelmezésének képlékenységevel érthető meg, hiszen ennek kihasználására is törekedett imázsának felépítésével. A beszédpár akár a *mos* és *lex* fogalmainak

³⁴ Lásd Syme 2002. 112.

³⁵ Első nyilvános fellépését például őséhez kapcsolják, hiszen a Cato Maior által állított Basilica Porcia oszlopának lebontását akadályozhatta meg felszólalásával. (Plut. Cat.Min.5.) Murena elleni vádbeszédében is hivatkozott dédapjára követendő példaként. (Cicero Mur.66.) Lásd még: Levene 2000. 191.; Conte 1994. 237.

³⁶ Rawson 1973. 165.; Cicero fejti ki a saját ősök követésének fontosságát: (Cicero *De Officiis* I.116.)

³⁷ Sklenář 1998. 211.

³⁸ A példákhoz lásd: [15.](#) jegyzet

³⁹ Hegyi 2018. 24.

ütköztetéseként is értelmezhető lehetne, ahol Caesar képviseli a törvényességet, ezáltal az enyhébb büntetést, míg Cato a *mos maiorum*-ot, ami a halálbüntetés alapjául szolgálhat.⁴⁰ Ugyanakkor nem ilyen egyszerű a helyzet, hiszen Caesar a törvények mellett ugyanúgy kulcsfogalomként hivatkozik a *mos maiorum*-ra és számos *exemplum*-ot is említ érveként Catóhoz hasonlóan.⁴¹ Látható, hogy a száműzetés és a halálbüntetés alapjaként a *mos* mindkét politikusnál ugyanúgy megjelenik érveként, ellentétes álláspontok alátámasztására. Így a büntetéssel kapcsolatos határozatnál az értelmezés kulcsszerepet kap: melyik politikus érveléséből következhet helyes döntés, ki képviselheti hitelesen az állam érdekeit?⁴²

Cato taktikája a *mos maiorum* rugalmasságához, informalitásához, definiálatlanságához alkalmazkodott, ami többféle értelmezési lehetőséget is kínált, hiszen a szokások, *exemplum*-ok interpretációs lehetőségei korántsem voltak kőbe vésve.⁴³ Cato megemlítette beszédében, hogy saját korában, a köztársaság válságjelenségeként ez különösen igaz lehetett, az egykori fogalmak ugyanis kiürültek és elvesztették eredeti tartalmukat: „*Bizony már réges-régen elfelejtettük a fogalmak valódi nevét.*”⁴⁴ Ennél a gondolatnál egyértelműen thukydidési mintáról van szó, aki egy polgárháborús helyzetben fogalmazott hasonlóan: „*S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is.*”⁴⁵ A két idézet hasonlósága mellett azonban egy eltérés is említendő, ami kulcsfontosságú a catói taktika sallustiusi leírásának szempontjából. Míg Thukydidés a fogalmak megszokott (*εἰωθῶν*) jelentésének megváltozását említi, addig Cato a fogalmak igazi (*vera*) jelentésének elvesztésére utal.⁴⁶ Tehát míg Thukydidésnél a konszenzus (*εἰωθός*) és az aktuális helyzet határozza meg a jelentést a Saussure-féle elképzelésnek megfelelően, addig Cato rendszerében a fogalmaknak abszolút, örökös, eredeti és igazi (*vera*) jelentésük van.⁴⁷ Cato szerint korának válságjelensége, hogy az eredeti fogalmakat már nem a megfelelő jelentéssel használják (lásd Caesar), ugyanakkor ez nem járhat a fogalmak mögötti igaz tartalom eltűnésével, Cato érvelése alapján

⁴⁰ Cicero szerint az állam normális működése esetén a *mos* érvényesülne és Catilina sem élne a törvényes lehetőségektől függetlenül. (Cicero Cat.1.1.; Hegyi 2018. 24.)

⁴¹ „*Őseinkből, atyák és összeírottak, sohasem hiányzott sem a megfontolás, sem a bátorság, büszkeségük mégsem akadályozta meg őket, hogy idegen intézményeket utánozzanak, ha helyesnek bizonyultak. [...] Mert bizonyára több erkölcsi érték és bölcsesség volt azokban, akik a szerény erőforrásokból ekkora birodalmat hoztak létre, mint bennünk, akik nagyszerű hódításaikat alig vagyunk képesek megtartani.*” (Sall. Cat.51.)

⁴² Az erre adott válasz pedig korántsem lehetett egyértelmű, ezt Caesar ellenvéleménye mellett jól mutatja a kérdés későbbi története is, hiszen Clodius ezt a halálbüntetésről szóló döntést elevenítette fel 58-ban Cicero elleni támadásainál.

⁴³ Drogula 2019. 15–16.; Hegyi 2018. 24–25.

⁴⁴ Sall. Cat.52.: „*Vera vocabula rerum amissimus...*”

⁴⁵ Thukydidés III.82. (Muraközy Gyula fordítása)

⁴⁶ Sklenář 1998. 216–217.; Thukydidés III.82.

⁴⁷ Sklenář 1998. 216–217: Cato szerint a *mos maiorum* része volt a fogalmakat illető konszenzus is, amikor az igazi jelentés és az arról kialakult konszenzus még egybeesett.

egy esetlegesen kialakuló újabb konszenzus sem írhatná felül a fogalmak igazi jelentését, szemben Thukydides elképzelésével.⁴⁸ Ugyanis a *mos maiorum* az az egyetlen keretrendszer, ahol a fogalmak még az igazi jelentésüket hordozzák, így diskurzus is kizárólag a *mos* helyreállításával képzelhető el.⁴⁹

És mit érthetünk *mos maiorum* és igazi jelentés alatt? Erre a kérdésre Cato kívánt döntő választ adni, hiszen ezt az eredeti tartalmat olyan politikusok lehettek képesek felidézni, meghatározni, vagy visszaállítani, akik még az ősi római politika letéteményesei és képviselői voltak.⁵⁰ Cato mindenképpen ilyen volt, legalábbis tudatosan erre törekedett és így határozta meg önmagát, ezzel szemben Caesar csupán a régi fogalmak kiforgatója lehetett. Ezt a negatív folyamatot és hanyatlást pedig Cato – még Sallustiussal szemben is⁵¹ – megoldhatónak vélte, természetesen saját politikájának megvalósításával. Így az összeesküvéshez hasonló vitás, rendkívüli esetek a Catóhoz hasonló személyeknek jelenthettek mozgásteret az értelmezésben, akik egyébként is a régi római elvek letéteményeseiként nyilvánultak meg a közéletben. Cato tehát az értelmezés terén próbált előnyösebb helyzetbe kerülni a radikális és ősi értékeket védelmező, konzervatív karakter tudatos kialakításával (majd kisajátításával), hogy így a politikai színtéren is előnyhöz juthasson.⁵² Az ebből fakadó előnyre pedig a kortársak is felfigyeltek, nem véletlen nyilatkozott így Cicero Catóval kapcsolatban: „*sokkal inkább tekintélyétől, semmint vádjaitól kell tartanom.*”⁵³

Az értelmezés tehát döntő szerepet játszhatott (ebben a precedens nélküli esetben különösen),⁵⁴ hiszen Rómában nem volt ritka, hogy politikusok hasonlóan érveltek egymással teljesen ellentétes álláspontok alátámasztására. Itt is erről volt szó, a két politikus saját céljainak megfelelően ragadott ki példákat a múltból: Cato például dédapja *clementiája* helyett az aktuális célnak megfelelően Manlius Torquatus esetét választotta ki a történelem példatárából, Caesar pedig Cato Maior példájára hivatkozhatott, utalva ellenfele önellentmondására.⁵⁵ De a hasonló érvek között mégis Cato felé billenhetett a mérleg nyelve, a gondosan kialakított imázs

⁴⁸ Sklenář 1998. 216–217.

⁴⁹ Sklenář 1998. 216–217.

⁵⁰ Ezt Sklenář is jól összefoglalta: „...such a morality is possible for him alone, since he is, or at least postures as, the last man alive for whom these truths are still indisputable.” (Sklenář 1998. 218.); Ezzel Cato Maior taktikáját emelhette magasabb szintre, hiszen már dédapja is a legautentikusabb római szerepébe bújva politizált, ezáltal a véleménye is nagyobb súllyal eshetett latba. (Drogula 2019. 30.)

⁵¹ Sklenář 1998. 215.

⁵² Sklenář is kiemeli a *mos maiorum* felhasználásának egyenlő lehetőségét, ugyanakkor véleményem szerint a Cato esetében említett imázsépítés és önmeghatározás (erre Sklenář is utal: „Cato, the last representative of atavistic probity”) mégis előnyt jelenthetett. (Sklenář 1998. 206.)

⁵³ Cicero Mur.58. (Nótári Tamás fordítása); Cicero Murena védőjeként szólalt fel, akit többek között Cato is megvádolt, lásd lentebb: [Egy párhuzamos példa: L. Licinius Murena tárgyalása 63-ban](#) c. fejezet

⁵⁴ Sall.Cat.4.: „...annyira újszerű volt a bűn és a veszedelem.”

⁵⁵ Drogula 2019. 82.

biztosíthatta az előnyt az ingadozó optimaták között.⁵⁶ Ez az ősi értékeket védő kép pedig sértetlen maradt, annak ellenére, hogy saját ősével és a törvényesség elvével is szembement, hiszen a rugalmas *mos maiorum* képviselőjeként tüntette fel magát, ami szélsőséges helyzetekben akár a törvénytelen gyilkosságot is legitimálhatta.⁵⁷

Sallustius hatása és a hitelesség kérdése

Ebben a kérdésben nem hagyható figyelmen kívül Sallustius szándéka és befolyása sem, hiszen elfogultsága, stílusa is nyomot hagyhatott az események leírásán. Ez a két elemzett beszéd nyelvi megformálásán is látszik, hiszen a felszólalók jellemző stílusuk helyett mindketten Sallustius latinját beszélik.⁵⁸ Ebből azonban nem feltétlen következik egyértelmű tartalmi változtatás, az eredeti és a sallustiusi beszédek viszonyát, a tartalmi elemek hitelességét mindenképpen érdemes vizsgálni.⁵⁹

Caesar eredeti beszéde nem maradt fenn, sőt Cato beszédét illetően is főként Sallustiusra vagyunk utalva, de utóbbi Cicero írnokainak köszönhetően fennmaradhatott a kortársak számára, amit nyilvánvalóan Sallustius is felhasznált.⁶⁰ Más forrásokból is következtethetünk az eredeti beszédek tartalmi elemeire, például Cicero tett utalást Caesar felszólalására a Catilina elleni negyedik beszédben. Itt is megtalálhatjuk a főbb elemeket: Caesar a halálbüntetés helyett az összeesküvők száműzését és a vagyonelkobzást támogatta, hiszen a halál csupán felmentés lehetne számukra.⁶¹ A kivégzés törvényessége is mindenképpen központi kérdés lehetett, hiszen Cicero is utalt a *lex Sempronia* körüli értelmezési vitára, ami csak népgyűlési jóváhagyással tette lehetővé római polgárok kivégzését.⁶² Appianos is tett utalást a szabályos tárgyalás és igazságszolgáltatás szükségességére Caesar érvei között, de ő leírásában néhány eltéréstől eltekintve Sallustius követte.⁶³ A Catilina elleni 1. beszédből szintén erre következtethetünk, Cicero dilemmájánál többek között a törvénytisztelet gátolhatta Catilina

⁵⁶ Természetesen a halálbüntetés melletti végső döntés nem csupán a *mos* értelmezésének részletkérdésén múltott, ugyanakkor Cato érvelésének részeként mindenképpen szerepe lehetett.

⁵⁷ Lásd Cicero Catilina elleni első beszédét: véleménye szerint Scipio Nasica a *boni mores* szerint cselekedett Gracchus meggyilkolásakor, hiszen a megfelelően működő államban a törvény helyett a *mos* szabályoz ilyen súlyos esetekben. (Cicero Cat.1.; Hegyi 2018. 24.) Valószínűleg Clodius vagy Caesar meggyilkolásánál is hasonlóan vélekedhetett, a *res publica* érdekeit szem előtt tartva. (Arena 2007. 159.; Nótári 2021a. 31., 40., Caesarról és a zsarnoklás kötelezettségéről: 101–104.)

⁵⁸ Lásd: Sklenář 1998.

⁵⁹ Sklenář 1998. 206.

⁶⁰ Goldsworthy 2006. 136., 140.; Ramsey 2007. 9.

⁶¹ Cicero Cat.IV.7–8.

⁶² Cicero Cat.IV.10.

⁶³ App. BC.II.6.; Eltérés lehet Caesar bűnrészességének nyílt felvetése, lásd a részlethez tartozó jegyzeteket. A Caesart ért vádokról Suetonius is tudósít: Suet. Caes.17.

kivégzését.⁶⁴ Plutarchos foglalta még össze a beszédek tartalmát Cicero, Cato és Caesar életrajzaiban, a Cicerónál látott elemekhez képest Caesar bűnrészességének kérdése is egyértelműen felmerül.⁶⁵

A thukydidési mintához hasonlóan fiktív részletek a sallustiusi beszédpár esetében sem mehettek az ismert tények rovására, a gondolatmenet, valamint a közismert tartalmi elemek visszadására Sallustius is törekedhetett.⁶⁶ Nyilvánvaló, hogy bizonyos mértékben a szereplők jellemábrázolásának is alá lehetnek rendelve a beszédek,⁶⁷ de ez nem zárja ki a hiteles elemek beemelésének lehetőségét. A beszédpár aligha lehetett Sallustius korábban kifejezett gondolatainak, érveinek önkényes katalógusa, inkább a beszédek valódi tartalma sarkallhatta saját gondolatvilágának, érveinek megjelenítésére. Caesar Cato Maiorra tett hatásos utalása például az eredeti beszéd részét képezhette, az ősök (*maiores*) példája az érvrendszer fontos eleme lehetett, ebben pedig Sallustius felfedezhette a számára központi hanyatlás irányát is, amit nyelvileg nyilvánvalóan a saját bevezetéséhez hasonlóan fogalmazott meg.⁶⁸ Lehetséges persze, hogy a hanyatlás és a *maiores* példaira való caesari hivatkozás túlságosan kidomborított Sallustiusnál, ugyanakkor valamilyen mértékben mindenképpen az eredeti érvelés része lehetett.⁶⁹ Hasonló lehet a helyzet a *luxuria* és *avaritia* catói elítélésnél is: ennek bemutatása szintén idomul a sallustiusi elvekhez és nyelvezethez, ugyanakkor ez sem csak Sallustius vesszőparipája volt, Cato politizálásában (és a római politikai kultúrában általában) is hangsúlyos szerepet kapott a luxus elleni fellépés.⁷⁰

Ugyanakkor nem csak nyilvánvalóan fiktív elemekre kell gondolnunk, az érvek megválogatásának és elhelyezésének finomabb eszközével is lehetőség nyílt bizonyos vélemény közvetítésére.⁷¹ A két beszédet általában összekapcsolják Caesar és Cato

⁶⁴ Cicero Cat.I.28.: „*Mi akadályoz hát? Őseink szokásjoga? [...] Vagy a törvények, amelyeket a rómaiakra kiszabható halálbüntetés kapcsán fogadtak el?*” (Nótári Tamás fordítása)

⁶⁵ Plut. Cic.20–21.; Cat.Min.22–23.; Caes.7–8.

⁶⁶ Conte 1994. 237–238.; Thukydidést mindenképpen mintának tekintette, az előképek kérdéshez lásd: Albrecht 2003. 328–331. Thukydidés a híres részletben így vélekedik a kérdésről: „*Ami pedig azokat a beszédeket illeti, [...] lehetetlen feladat lett volna szóról szóra visszaadnom, így aztán ezeket úgy adtam elő, ahogy véleményem szerint egy adott helyzetben kinek-kinek a legvalószínűbben beszélnie kellett, s közben igyekeztem a legszigorúbban ragaszkodni a valóban elhangzott beszéd gondolatmenetéhez.*” (Thukydidés I.21–22. – Muraközy Gyula fordítása) A *Bellum Catilinae* megjelenésekor (42-ben) pedig a még emlékező közönség is észlelhette volna a valóságtól teljesen elütő elemeket.

⁶⁷ Albrecht 2003. 333.

⁶⁸ Sklenář 1998. 208.

⁶⁹ Sall. Cat.51.42.; Sklenář 1998. 209–210.; Conte 1994. 237–238.

⁷⁰ Hegyi 2018. 69–72.; Sklenář 1998. 212–213.; Earl 1969. 97.; Egyrészt a Cato-képhez szorosan hozzátartozott a mértékletesség, ősi egyszerűség, ezáltal a fényűzés és *luxuria* fő ellensége is lett a korban: „*Mikor látta, hogy a rikító vörös biborszövetek divatja terjedt el, ő sötét színű ruhát hordott.*” (Plut. Cat.Min.6. – Máthé Elek fordítása)

⁷¹ Becker 1973. 772.

összehasonlításával (*synkrisis*),⁷² bár abban nincs egyetértés, hogy a két beszéd már az összehasonlítás igényeinek megfelelően született vagy attól függetlenül.⁷³ A két politikus végső összevetésével, egy szinten kezelésével akár Caesar tevékenységét is a köztársaság megmentéséért tett erőfeszítések keretein belül helyezhette el, aki Catóval egymást kiegészítve adhatott ki egy ideális jellemet, ami akár a *res publica* megmentésére is képes lehetett volna.⁷⁴ Ezzel finoman leválaszthatta Caesart az egyeduralkodó korszakáról, így a *res publicát* megdöntő zsarnok helyett a köztársaság válságkorszakának egyetlen pozitív és kiemelkedő alakja lesz Cato mellett.⁷⁵

Az elhelyezés és válogatás eszköze mellett azonban egyes elemek háttérbe szorítása is befolyásoló tényező lehet, erre is találunk példát Sallustiusnál. A beszédpár kapcsán ugyanis egy tényezőről alig hallhatunk, ami nagyban befolyásolhatta a döntést az említett érvek mellett. Ez pedig a nép szerepe, ami Cicerónál, de más forrásokban is fontos szempont az összeesküvés kapcsán.⁷⁶ Cicero például Catilina elleni beszédeit a nép előtt is elmondta tájékoztatásul, illetve megindokolta a döntések jogosságát. Joggal tarthatott attól (mint azt 58-as száműzetése is bizonyította), hogy a *popularis* politikusok kihasználhatják a rendkívüli helyzetben végrehajtott kivégzést. Ennek ellenére a nép(pártiság) szerepére nem találunk utalást Sallustius beszédpárjánál.⁷⁷ Cicero Catilina elleni negyedik beszédében viszont konkrétan a *popularis*oknak nyújtott támadási felület miatt aggódik, a halálbüntetéssel kapcsolatban emiatt vacillál: „*Ha C. Caesar véleményéhez csatlakoztok, talán kevesebb néppárti támadástól kell tartanom, [...] Ha viszont azt a másik álláspontot fogadjátok el, valószínűleg nagyobb zavar támad körülöttem.*”⁷⁸ Plutarchosnál pedig kifejezetten központi elem a néppártiság, Cato beszédében is: „*[Cato] Caesar ellen fordult, s azt mondta, hogy népszerűségahajhászó és emberienséget színlelő beszédével felforgatja a várost, és megfélemlíti a szenatust, amelytől neki magának kellene félnie és örülnie, ha ép bőrrel és gyanúsítás nélkül megússza a dolgot...*”⁷⁹ Ezt a tényezőt is érdemes figyelembe venni, hiszen befolyásolhatta a döntést, nem csak Cicero, hanem a többi *senator* esetében is. Lehetséges, hogy Sallustius itt is Caesar irányába tett lépést

⁷² Sall. Cat.54.

⁷³ McGushin 1977. 309.

⁷⁴ Albrecht 2003. 333., 340.; Syme értelmezésében a két személy közösen képes lehetett volna erre, Batstone elemzése alapján ezt nem tartja valószínűnek. (Batstone 1988. 1–2.)

⁷⁵ Sall. Cat.53.

⁷⁶ Lásd például Cassius Dio beszámolóját, ahol Ciceroval szemben álló és Caesart támogató néptömegekről hallunk. (Dio XXXVII.38.);

⁷⁷ Lehetséges, hogy itt is csupán Cicero háttérbe szorulásának egy példáját láthatjuk, ezért nem kerül említésre.

⁷⁸ Cicero Cat. IV.9. (Nótári Tamás fordítása); Igaz Cicero sem konkrétan Caesartól tartott, különbséget tett a felelőtlen szónokok és a valódi néppártiak között, Caesart utóbbi oldalon helyezte el.

⁷⁹ Plut. Cat.Min.23. (Máthé Elek fordítása)

ennek a fontos tényezőnek a háttérbe szorításával. Esetében kerül a *popularis*ok közötti vezető szerepre tett utalást,⁸⁰ a nép körében élvezett befolyását sem említi, annak ellenére, hogy egy korábbi exkurzusában nyilvánvalóan negatívan vélekedik mind a *popularis*, mind az *optimata* oldal politizálásáról: „...*egyesek látszólag a népjogokat védelmezték, mások állítólag a senatus tekintélyét akarták minél magasabbra emelni - de a közjó álarcában ki-ki a saját hatalmáért versengett. S ebben a versengésben nem ismertek sem mértéket, sem határt; mindkét párt kegyetlenül kihasználta a győzelmet.*”⁸¹ Így Caesar néppártiságának elhallgatása talán az összeesküvésben való részvétel gyanújától távolíthatta személyét, hiszen Catilina is *popularis* politikusként lépett fel a 60-as években.⁸² Ugyanakkor Sallustius lesújtó véleménye alól nem csak Caesar, hanem Cato is kivétel lehetett, a végső összehasonlítással őt is kivonta a pártpolitizálás egyébként negatív ítélete alól. Így ebben az esetben sem lehet szó egyoldalú Caesar iránti elfogultságról.

Sallustius szándéka és álláspontja tehát távolról sem egyértelmű, ezt az előbbieken is láthattuk: az invektívákra jellemző fekete-fehér sémánál jóval összetettebb, korántsem egyoldalú képet fest művében.⁸³ Ezt a kutatók eltérő véleménye is jelzi: egyesek szerint Sallustius Cato érveivel érthetett egyet inkább, erre az erkölcsi hanyatlást ostromozó sallustiusi *praefatió*ból következtetnek, melynek gondolatvilága meglehetősen hasonlít Cato beszédéhez.⁸⁴ Becker szerint is Cato tűnhet fel kedvezőbb szerepben,⁸⁵ ugyanakkor mint láthattuk, Caesar beszéde is visszhangozni látszik Sallustius elveit.⁸⁶ Egyesek akár Caesar kritizálásának lehetőségét is emlegetik, míg mások szerint Caesar lehetett az összehasonlítás „hőse”, Cato magasztalása is az ő dicsőségének emelését szolgálhatta.⁸⁷ Természetesen a caesari beszéd esetében felmerülhet az elfogultság kérdése, Sallustius akár a Caesarra tapadt, a bűnrészességgével kapcsolatos vádak lemosására is törekedhetett a halálbüntetés elleni érvek sorolásával.⁸⁸ Valószínűbb azonban, hogy a *synkrisis* összehasonlító jellege ellenére sem kell teljesen ellentétes és egymást kizáró elfogultságot feltételeznünk, sem Caesar, sem Cato irányában.⁸⁹ Továbbá azt is figyelembe kell

⁸⁰ Conte 1994. 237.

⁸¹ Sall. Cat.38.

⁸² Havas 2010. 90.

⁸³ Albrecht 2003. 333.

⁸⁴ Syme 2002. 116.;

⁸⁵ Cato kedvezőbb megítélését feltételezik: Becker 1973. 736.; Earl 1961. 101.; Katz 1981. 75–76.; Goodyear 1982. 274–275.

⁸⁶ A különböző álláspontok képviselőihez lásd: Batstone 1988. 1. 1. jegyzet; Earl 1961. 99.; Becker 1973. 733.

⁸⁷ McGushin 1977. 309–310.; Ugyanakkor Sallustius sem formálhatta át végletesen a történeteket, valószínűleg nem írt volna le hamisnak gondolt részleteket. (Syme 2002. 104–105.) Cato beszéde például fennmaradt, amit nyilvánvalóan ő is felhasznált. (Ramsey 2007. 9.)

⁸⁸ Albrecht 2003. 339.; Goodyear 1982. 274.

⁸⁹ Batstone 1988. 1–3.

venni, hogy a beszédek és jellemrajzok kissé anakronisztikusak is lehetnek, hiszen Sallustius a két szereplő halála után már egyértelműen nem 63 szemszögéből ábrázolta és ítélte meg a résztvevőket. Az utólag történt események, az időközben kialakuló hagyományok és személyes jellemvonások is befolyásolhatták, a stílusának és elkötelezettségének megfelelő válogatásról nem is beszélve.⁹⁰

A két politikus ellentétének és Cato beszédének fényében a történetírói érvekkel megtámogatott beszéd helyett inkább Caesar valódi, Cato elleni taktikájának magját láthatjuk szónoklatában. A két beszéd önmagában valóban furcsa, és a politikusoktól elütő lehet (és akár Sallustius felmentési kísérletére is gyanakodhatnánk), de párban vizsgálva más a helyzet: ebben az esetben a két beszéd ellentétes elemei hatékonyan illeszkednek egymáshoz (lásd fentebb). Illetve ha Caesar ártatlanságának hangsúlyozása lett volna a cél, akkor Sallustius nem feltétlen értékelte volna így Caesar bűnrészességének lehetőségét: „...a *dolog nem is látszott alaptalannak...*”.⁹¹ S bár Sallustius törekedhetett a harag és részrehajlás elkerülésére,⁹² de ez a kijelentés súlyosnak tűnik ahhoz, hogy egy a pártatlanság látszatát fenntartó mesterséges gondolatnak tartsuk. A legfőbb ellenfél, a cinkosság lehetőségét is felvető Cato pedig meglehetősen pozitív – akár Caesarnál is kedvezőbb – fényben tűnik fel a műben.⁹³ Ha pedig a Cato halálát (46) követő élénk irodalmi polemizálás terén próbáljuk meg elhelyezni Sallustius 42-es művét, Cato jellemzése alapján akár Caesar ellenfeleinek oldalán is elképzelhetjük, hiszen Caesar *Anticatójához* képest⁹⁴ például meglehetősen pozitív szerepben tűnik fel Cato alakja. Így Sallustiust korántsem tekinthetjük egyoldalúan elfogultnak Caesar irányában, inkább ő tehetett először kísérlet a két személy kiegyensúlyozottabb megítélésére, a Cato halálát követő szélsőséges értelmezési küzdelem után.⁹⁵

Egy párhuzamos példa: L. Licinius Murena tárgyalása 63-ban

Ebben a fejezetben egy párhuzamos konfliktus bemutatására térnek ki, hiszen L. Licinius Murena tárgyalására az összeesküvők decemberi kivégzésénél alig pár héttel korábban került sor.⁹⁶ Itt a legfontosabb forrásunk Cicero védőbeszéde Murena mellett, ebből megtudhatjuk hogy 63 novemberében többek között Cato vádolta meg a *consullá* választott Murenát

⁹⁰ McGushin 1977. 310–311.; Syme 2002. 114–115.; Albrecht 2003. 333.

⁹¹ Sall. Cat.49.

⁹² Sallustius pártatlanságra is törekedhetett, lásd: Adamik 2009. 281–282.; Albrecht 2003. 337.; Sall. Cat.4.

⁹³ Albrecht 2003. 339.; Becker 1973. 731–742.

⁹⁴ Lásd: [119.](#) jegyzet

⁹⁵ Conte 1994. 238.

⁹⁶ Husband 1916. 102.

vesztegetés ürügyén.⁹⁷ Az eset legalább két szempontból is elemzésre érdemes lehet esetünkben. Egyrészt a Murena tárgyalásának időpontja meglehetősen közeli az összeesküvők kivégzésének időpontjához, így Cato két beszédének kontextusa is hasonló lehet; másrészt Cato esetében jelentős eltéréseket láthatunk az összeesküvők elleni fellépéshez képest.

Cato 63 novemberében még egyértelműen követendő példaként tekintett Cato Maior alakjára,⁹⁸ az összeesküvés kapcsán azonban már Caesar tűnik fel a nagy előd példájának követőjeként, ezzel is utalva Cato és az őse közötti távolságra. Murena elleni érvelésében még a hagyományos elvéhez, a törvényesség szigorú képviselőjéhez igazodott, felelősségre vonást követelve. A vádlottat Cicero képviselte, aki az államot fenyegető veszélyre hivatkozott a *mos maiorum* helyes értelmezőjeként fellépve, véleménye szerint ilyen körülmények között nevetséges lenne felelősségre vonni egy sikeres hadvezért. A törvények szigorú betartásának elvét szembeállította a *mos maiorum*-mal, Cato sztoicizmusát idegennek, a rómaiakhoz nem illő filozófiának mutatta be. Tehát Cato „rugalmatlanságával” találkozhatunk, aki vádlóként még a Catilina-összeesküvés válsághelyzetében is felelősségre vonná Murenát, a köztársaságot veszélyeztetve, a *mos maiorum*-ot teljesen figyelmen kívül hagyva.⁹⁹ Tehát Cato ugyanabban az évben, a Catilina-összeesküvés veszélyének légkörében a törvényesség betartását és figyelmen kívül hagyását is egyszerre követelte két különböző esetben, saját politikai érdekeinek mentén. Catilina esetében a *mos maiorum*-ra tett hivatkozásra volt szükség a halálbüntetés indoklásához és a törvényesség figyelmen kívül hagyásához, míg az enyhébb vétségek miatt megvádolt Murena esetében már Cicero tűnik fel a *mos* képviselőjeként, aki a catói (összeesküvők elleni) érveléshez hasonlóan ugyanarra a vészhelyzetre hivatkozva mentené fel védencét. A Murena tárgyalásán elhangzottak tehát elsősorban Cato összeesküvőkkel kapcsolatos véleményének fényében érdekesek, hiszen ebben az esetben még a „hagyományos” Catót láthatjuk, akinek rugalmatlanságát és túlzott szigorúságát Cicero kritizálja.

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy ebben az esetben Cato beszéde nem maradt fenn, így főként Cicero nézőpontjára vagyunk utalva. Lehetséges, hogy Cato is hivatkozott a *mos maiorum*-ra az érvei között, Ciceróval párhuzamosan, ugyanakkor ellenfele diadalmaskodhatott, hiszen a vádlott Murenát végül egyöntetűen felmentették. Cicero ugyanakkor joggal tarthatott Cato különleges befolyásától, hírnevének köszönhetően nem kerülhetett sor a hagyományos értelemben vett lejárására. Többek között Cato tekintélyével, az imázsából fakadó

⁹⁷ Cicero Mur.

⁹⁸ Cicero Mur.66.; Lásd még: Levene 2000. 191.; Conte 1994. 237.

⁹⁹ Az eset részletesebb elemzéséhez lásd: Drogula 2019. 59–67.

többségbefolyással is meg kellett küzdenie Cicerónak.¹⁰⁰ Így Cato híresen kikezddhetetlen személye helyett a sztoicizmust állította a támadás középpontjába.¹⁰¹ Ezzel Cato érveit semlegesíthette személyeskedő támadás nélkül,¹⁰² miközben nevetségessé tette elveit: „Célzásokat tett Catóra, sokat csúfolódott és élcelődött a sztoikus filozófusokon, [...] úgyhogy az esküdtek hangos nevetésre fakadtak.”¹⁰³ Beszédben pedig a Cato által megtestesített filozófiai elveket már a valóságtól elrugaszkodónak nyilvánította: „Ehhez [Cato kiválóságához] járult egy nem mérsékelt és nem engedékeny, hanem egy, számomra egy kissé szigorúbbnak és keményebbnek tűnő tanítás, mint amit akár a valóság, akár a természet eltűr.”¹⁰⁴ Rugalmatlanságát pedig kritizálta, hiszen ragaszkodása már Róma érdekeivel és az ősök hagyományaival is szembement.¹⁰⁵ Értelemszerűen ebben a beszédben Cicero a tárgyalás megnyeréséhez és Cato tekintélyéhez igazíthatta érveit, de személyesebb levelei alapján is feltételezhetünk hasonló véleményt. Valószínűleg nem tartotta túlságosan gyümölcsözőnek Cato taktikáját a politikai színtéren, ahogy ez Atticusnak írott leveléből kiderül: „Egy valaki ténykedik csupán, nézetem szerint inkább állhatatosságától és tisztességétől, mintsem bölcsességétől és tehetségétől hajtva: Cato...”¹⁰⁶ Egy levelében pedig a realitásoktól való eltávolodását kritizálja Catónak, amivel szándéka ellenére olykor károkat is okoz az államnak: „...tisztas szándékaival és rendíthetetlen meggyőződésével olykor az állam kárára van; mintha Platón államában, nem pedig Romulus posványában állna elő a javaslatokkal.”¹⁰⁷

Cato beszédének tartalmát nehezebb lehet rekonstruálnunk, de feltételezhetjük, hogy a sikertelenség ellenére az imázsépítéséhez ez a fellépés is hozzájárulhatott: hagyományos tulajdonságai között tisztessége, becsületessége, kitartása és szigorúsága is megnyilvánulhatott a vesztegetés miatt vádolt Murena támadásánál.¹⁰⁸ Itt egy jóval enyhébb vétség ügyében a törvényesség képviselőjéhez ragaszkodott, Cicero pedig már a rendkívüli helyzetre és az összeesküvés veszélyére hivatkozott, ami később Catót is rávette a törvényesség felülírására. Tehát megfigyelhető, hogy miközben látszólag mindkét esetben a Cato-képbe illeszkedő

¹⁰⁰ Ezt a fordítót, Nótári Tamás is hangsúlyozza, hogy általában „Cato erkölcsi ítéletei igen nagy súllyal estek a latba.” (Nótári 2004. 35. 83. jegyzet) Murena bűnösségének kérdésében a legendásan feddhetetlen Cato-kép is többségbefolyást jelenthetett, Cicerónak erre is reagálnia kellett.

¹⁰¹ Drogula 2019. 63.

¹⁰² Drogula 2019. 63.

¹⁰³ Plut. Cat.Min.21. (Máthé Elek fordítása)

¹⁰⁴ Cicero Mur.60. (Nótári Tamás fordítása)

¹⁰⁵ Cicero Mur.75., 78. (Nótári Tamás fordítása)

¹⁰⁶ Cicero Ad Att.I.18.7. (Nótári Tamás fordítása): „Unus est, qui curet constantia magis et integritate quam, ut mihi videtur, consilio aut ingenio, Cato...” (Fereczki 2015. 22. 16. jegyzet)

¹⁰⁷ Cicero Ad Att.II.1.8. (Nótári Tamás fordítása): „...sed tamen ille optimo animo utens et summa fide nocet interdum rei publicae; dicit enim tamquam in Platonis politeiai, non tamquam in Romuli faece sententiam.”

¹⁰⁸ A beszéd lehetséges felépítéséről lásd: Husband 1916. 110–111.

fellépést láthatunk, addig bizonyos kérdésekben rugalmasan alkalmazkodott Cato az adott politikai szituációhoz, imázsának legmegfelelőbb részelemeit előtérbe állítva. Ezek között az állam érdekének képviselte univerzális elem lehetett,¹⁰⁹ melynek értelmezése mindig alkalmazkodhatott konkrét szituációkhoz, ezen a téren pedig ugyancsak előnyt jelenthetett a Cato-imázs. Ez az alkalmazkodás további példák ismeretében még nyilvánvalóbb lehet, ahol nem feltétlen a személyéhez társított elvek és tulajdonságok (feddhetetlenség, megvesztegethetetlenség, becsületesség) mentén cselekedett. 60-ban például a *consul*választás során a vesztegetés eszközét is felhasználta Bibulus érdekében, aki Caesarral szemben pályázott a hivatalra.¹¹⁰ Rokonai, szövetségesei esetében hajlandó volt szembemenni a törvényesség elvével, akár a vesztegetés alkalmazását is legitimálva.

Cato az *optimata* oldal élén

Az összeesküvés kapcsán még egy részletet érdemes elemeznünk, mégpedig Cato felszólalásának körülményeit, az ezzel kapcsolatban kialakult többféle hagyományt, hogy sikerének további tényezőit is megérthessük. Sallustius szerint ugyanis a quaestori tisztséget betöltött Cato olyan nagy hatást tudott tenni a *senatus*ra a Catilina-összeesküvés tárgyalása kapcsán, hogy a korábbi *consul*ok is felsorakoztak a javaslata mögött: „*Mikor Cato leült, valamennyi volt consul, továbbá a senatus nagy többsége lelkesen üdvözölte javaslatát...*”¹¹¹ A tekintély és a *senatus*i hierarchia szerepét figyelembe véve ez kivételes lehet, a *consularis*ok nem gyakran sorakozhattak fel egy volt quaestor javaslata mellett.¹¹²

A beszédek sorrendjét illetően is érdekesek a vélemények: Velleius Paterculus szerint Cato volt az első, aki Caesar beszédével szembeszállt, ugyanakkor Plutarchos alapján Q. Catulus *consularis* már Cato előtt felszólalhatott Caesarral szemben.¹¹³ Cicero is megörökített olyan véleményt, miszerint Cato volt az első felszólaló: Brutus *Cato* című dicsőítő művében írta azt, hogy Cato volt az első, aki az összeesküvők halálbüntetéséért szót emelt.¹¹⁴ Cicero szerint ezen

¹⁰⁹ Ez valószínűleg Cato érvelését képezte a Murena elleni tárgyaláson is, lásd: Cicero Mur.78. Cicero ugyanakkor hatásosan kerülhette meg ezt a catói érvet, a veszélyhelyzetben magasabb rendű államérdeknek nyilvánította Murena felmentését, mint a választások tisztaságáért vívott catói küzdelmet. (Husband 1916. 117.)

¹¹⁰ Suet. Caes.19.1.; Plut. Cat.Min.21.; Drogula 2019. 166.; Fantham 2003. 101–102.

¹¹¹ Sall. Cat.53.1.: „*Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus magna pars sententiam eius laudant...*”

¹¹² Takács Levente megjegyzése

¹¹³ Velleius II.35.; Plut. Cic.21.; A beszédek sorrendjéhez lásd: Gelzer 1968. 51–53.; Catulus 78-ben volt *consul*, az *optimata* oldal vezéralakja. (Cicero Pis.6., Sest.121; Nótári 2021b. 1444. 44. jegyzet)

¹¹⁴ Cicero Ad Att.XII.23.; Itt Marcus Iunius Brutusról van szó, aki Cato lányát, Porciát vette el feleségül.

a ponton Brutus „*súlyosan tudatlan*”, hiszen a valóságban már Cato beszéde előtt többen a halálbüntetésre szavaztak.¹¹⁵

Felszólalók sorrendje	javaslat
D. Junius Silanus kijelölt <i>consul</i>	Halálbüntetés
C. Caesar kijelölt <i>praetor</i>	Börtönbüntetés, száműzetés
Q. Cicero	Caesar javaslatát támogatja
Ti. Nero	Új tanácskozási időpont
M. Tullius Cicero (<i>In Catilinam</i> 4.)	A halasztás elkerülése, a döntés sürgetése
D. Junius Silanus kijelölt <i>consul</i>	Visszakozik, börtönbüntetés
Q. Lutatius Catulus	Caesar javaslata ellen
M. Porcius Cato, kijelölt néptribunus	Halálbüntetés

A Catilina-összeesküvés vitája Kr.e. 63. december 5-én¹¹⁶

Cicero pedig sérelmezi, hogy saját szerepe háttérbe szorul a Brutus által írt műben.¹¹⁷ Fel is teszi a kérdést, hogy miért Cato javaslata kerül később előtérbe a *senatusi* vita kapcsán. Véleménye szerint Cato foglalta össze legkiválóbban az elhangzottakat: „*Mert ugyanazon kérdést részletesebben és világosabban tárta eléjük.*”¹¹⁸ Ugyanakkor nem csak a szónoki képességekről van itt szó, hanem a már említett tudatos és átgondolt taktikáról, politikai imázsépítésről is: beszédében a radikális, hagyományokat képviselő szerep nagy hatást gyakorolt a *senatorokra*, sőt ennek sikere Cato halála után a hagyomány szintjén is jelentkezett. Öngyilkossága után egyfajta értelmezési küzdelem támadt alakjával kapcsolatban, hívei dicsőítő, ellenfelei lejárató művekben értékelték tevékenységét.¹¹⁹ Így bizonyos szerzők

¹¹⁵ Cicero Ad Att.XII.23.; Caesar és Cato beszédei előtt már mindkét álláspont elhangozhatott, lásd Ti. Nero és Silanus példáját. (Sall. Cat.50.; App. BC II.5.)

¹¹⁶ Sall. Cat.50.: „*Most D. Junius Silanus, akinek véleményét mint a következő év kijelölt consulját legelőször kérdezték meg, halálbüntetést kért a foglyokra és rajtuk kívül L. Cassiusra, P. Furiusra, P. Umbrenusra, Q. Anniusra, ha vétkesnek bizonyulnak. Később azonban C. Caesar beszédének hatására Ti. Nero javaslatához csatlakozott, amely szerint meg kell erősíteni a foglyok őrségét, s azután megvitatni a kérdést.*”; Plut. Cic.20–21.: „*Elsőnek Silanus véleményét kérdezték meg: ő kijelentette, vigyék az összeesküvőket tömlöcbe, és ott hajtsák végre rajtuk a legszigorúbb ítéletet. Véleményéhez csatlakoztak az utána felszólaló senatorok is, míg végül Caius Caesarra, a későbbi dictatorra került a sor. [...] Caesar javaslata ellen elsőnek Lutatius Catulus szólalt fel. Utána következett Cato...*” (Máthé Elek fordítása)

¹¹⁷ Cicero Ad Att.XII.23.

¹¹⁸ Cicero Ad Att.XII.23. (Nótári Tamás fordítása): „*Quia verbis luculentioribus et pluribus rem eandem comprehenderat.*”

¹¹⁹ A Catót dicsőítő művek között elsőként Cicero elveszett *Catóját* említhetjük, ami Caesar válaszát, az *Anticato* megírását is kiválthatta. Először Aulus Hirtiust bízta meg egy válasz megírásával, majd ezt követte Caesar *Anticato*

(például az említett Brutus) megpróbálták Cato alakját kiemelni és előnyösebben ábrázolni, akár Cicero szerepének rovására is, alkalmazkodva a Cato által tudatosan alakított képhez.

Illetve Cato volt képes arra, amire talán Cicero vagy Catulus beszéde sem: a *consularisok* ingadozó csoportját is sikerült meggyőznie, akik mind létszám, mind befolyás tekintetében meggyengültek voltak ekkoriban. A szövetséges háború és a polgárháború is megtizedelhette őket, így nehezebb lehetett egy konszenzus létrehozása, illetve a *senatus* többi tagjának befolyásolása.¹²⁰ Silanus ingadozása, illetve Caesar javaslatának támogatása is jelezheti a *consularisok* bizonytalanabb helyzetét. Catónak ebben a helyzetben is sikerülhetett a konszenzus létrehozása, ami politikájának többször is kulcsa lehetett.¹²¹ A taktika bevált, az ügy előrelépést jelentett számára a politikai életben, az optimaták vezérévé válhatott, beszédét pedig megőrizték és később is olvashatták, így siker Cato halála után is jelentkezett.¹²² A hagyományos Cato-kép tehát nem állja meg a helyét, egy reálpolitikától távol bolyongó karakter¹²³ aligha válhatott volna véletlenül az optimata oldal vezetőjévé.

S hogy mennyire tudatos és átgondolt taktikáról, politikai imázsépítésről van itt szó, azt a következő példa is mutathatja, hiszen a *pater patriae* cím adományozásával kapcsolatban is hasonló jelenséget figyelhetünk meg. Cicero szerint Catulus volt az első, aki használta, illetve javasolta számára ezt a címet; ugyanakkor mások már Cato elsőbbségét említették.¹²⁴ A két személy esetében megfigyelhető tehát egyfajta versengés, mind a Caesar-ellenes beszéd elsőségét illetően, mind a *pater patriae* cím odaítélésének kapcsán párhuzamosan jelennek meg a hagyományban. A kitüntetés címzettje, Cicero nem Catónak tulajdonította a javaslatot, mégis ő kerekedhetett felül,¹²⁵ hiszen egyes források a valóság ellenére Catóra emlékeznek első javaslattevőként, Catulust már nem is említve. Appianosnál pedig Cato *pater patriae*

c. műve, de ezek sajnos nem maradtak fenn. Erre pedig Brutus reagált, szintén *Cato* c. írásával, de rajtuk kívül Fabius Gallus és Munatius Rufus is hasonló tartalmú értekezéseket jelentethetett meg. Brutus művéhez pedig Augustus *Responsa Bruto de Catone* (*Cáfolat Brutus ellen Catóról*) c. művét is hozzákapszolhatjuk, talán már egy későbbi időszakból. (Ferenczi 2015. 20.; Suet. Aug.85.)

¹²⁰ Drogula 2019. 69–70.

¹²¹ A *senatus* meggyőzését, a véleményváltozás előidézését, a *senatorok* támogatását más esetekben is kiemelik a források. A gondosan kialakított *senatusi* pozíciók jelentették Cato taktikájának egyik kulcsát, ezt kerülhette meg Caesar a népgyűlés bevonásával.

¹²² Drogula 2019.71.; Cicero írnokainak köszönhetően az eredeti is fennmaradhatott.

¹²³ Mommsen 1877. 201.

¹²⁴ Catulus elsőségét említik: Cicero Pis.6., Sest.121.; Nótári 2021b. 1419. 154. jegyzet; Cato javaslatának elsőségéről és szerepéről: Plut. Cic.23.6.; App. BC II.7.; Drogula 2019. 70.; Valószínűleg Catulus nevéhez a *pater patriae* cím első használata köthető, majd Cato javasolhatta a népgyűlésen a cím Cicerónak ítélését, így kerülhetett előtérbe személye a hagyományban is. (lásd: Nótári 2021b. 20.)

¹²⁵ Bár az optimata oldal két vezető politikusáról van szó, súrlódásokról is tanúskodnak a források Cato *quaestorsága* idején. (Plut. Cat.Min.16.; Drogula 2019. 46.)

megszólítása egyenesen a császárok megtisztelő címének előzményeként szerepel. Így itt az utókort is befolyásoló tudatos kép alakítását láthatjuk, amit talán maga Cicero is átláthatott.

Végezetül még Q. Lutatius Catulus alakját érdemes megvizsgálni, hiszen példája jól mutatja azt is, hogy Cato miként tudott kiemelkedni a hozzá nagyon hasonló optimata politikusok közül. Catulus, az optimata oldal vezéralakja már régóta hasonló politikát folytatott, nem véletlenül tisztelhetette a feltörekvő Catót is: „...igazságszeretetével és józanságával kimagaslott valamennyi római között, de nagy tisztelője és híve volt Catónak is életmódja miatt.”¹²⁶ A Caesar iránti ellenszenv is közös pont lehetett közöttük, hiszen 63-ban Caesar elorozta az idős és esélyes Catulus elől a *pontifex maximus* címet.¹²⁷ A 63-as év azonban Cato Minor felemelkedéséhez vezetett: Catulus Caesartól elszenvedett veresége egy megsemmisüléssel érhetett fel, Cato pedig ezzel párhuzamosan sikeres *senatusi* fellépésének köszönhetően a vezető szerepet vehette át az idős *senatortól* az optimata oldalon.¹²⁸ Más politikusokat is találunk, akik Catóhoz hasonló karakterrel próbáltak sikereket elérni, de végül érvényesülni kevésbé tudtak, háttérbe szorultak árnyékában. Metellus Celer és Marcus Favonius például mindenben utánozta Catót, például nem voltak hajlandók megszavazni Caesar *lex agrariáját*.¹²⁹ Sőt Favonius még Catónál is tovább kitartott az elutasítás mellett, de a köztársaság hátralévő éveiben már senki sem tudta átvenni szerepét.¹³⁰

Összegzés

Cato taktikáját és beszédét tehát sikeresnek tekinthetjük a Catilina-összeesküvés esetében, hiszen javaslatát megszavazták, a politikai élet meghatározó alakjává vált, sajátos karakterének kialakításával a viselt tisztségeihez képest aránytalanul nagy befolyásra tett szert,¹³¹ ezzel pedig sokszor ellenfelei ellen tudta irányítani az egyébként családi érdekek, *factiók*, szövetségek mentén politizáló *senatorok* nagy részét.¹³² Végeredményben pedig a sallustiusi beszédek elemzése alapján is ennek a taktikának a működését fedezhetjük fel, melynek elemeit nem csak 63-ban alkalmazta Cato. Tehát véleményem szerint a sallustiusi történetírás befolyásánál, nyelvi egységesítő szerepénél többről van szó a beszédpárban: a Sallustius-Cato-Caesar hármas által használt fogalmak és elvek között felfedezhető „*frequent resonance*” valamilyen

¹²⁶ Plut. Cat.Min.16. (Máthé Elek fordítása)

¹²⁷ Taylor 1949. 93.; Drogula 2019. 77.

¹²⁸ Taylor 1949. 119., 122., 127.

¹²⁹ Dio XXXVIII.7.

¹³⁰ Taylor 1949. 134.

¹³¹ Blom 2012. 41.; Plut. Cat.Min.17., 42.

¹³² Drogula 2019. 4.

mértékben biztosan megjeleníti a köztársaság tradicionális fogalmai feletti kortárs értelmezési küzdelmet is.¹³³ Ebben a változó környezetben Cato pedig sajátosan radikális taktika és imázs kialakításával próbált előnyre szert tenni, olykor talán túl is hangsúlyozva az ősi fogalmak kiürülését, a jelen elkésérítő helyzetét a múlttal szemben. Ennek hangoztatása tökéletesen illett a Cato-képbe, miközben ezzel saját személyének, a konzervatív, régi hagyományokhoz visszatérő politikájának teremthetett (így részben mesterségesen) terepet.¹³⁴ Ezt a módszert pedig a legkülönbélebb – akár a hagyományos elveivel szembemenő – célok mentén is használhatta, hiszen imázsa a korábban is jellemzett rugalmasságának köszönhetően sértetlen maradhatott.

A 63-as felszólalási sorrendről és a *pater patriae* cím adományozásáról szóló eltérő beszámolók pedig rávilágíthatnak a Cato-kép hamis, vagy túlzó elemeinek kialakulási mechanizmusára is. Ezeken a dokumentált példákon keresztül olykor működésben láthatjuk Cato tudatos taktikáját, ami a jövő emlékezetében a valóságosnál is kiemelkedőbb pozícióba juttathatta alakját. Így a forrásokban – és számos tudományos munkában is, olykor csak sugallva – megjelenő hagyományos Cato-kép mindenképp felülvizsgálatra szorul, miszerint sztoikus elveitől vezérelve makacs doktrínereként és rugalmatlan politikusként lépett fel ellenzéki szerepben. A kortársak számára is feltűnő hajlíthatatlanság és rugalmatlanság valóban jellemezhetette fellépéseit, ugyanakkor ez politizálásának és taktikájának tudatos része volt, amit az aktuális érdekek és célok felülírhattak. Az elvégzett kutatás által így a források tendenciózus képétől is hátrébb léphetünk és már a személyéhez kötődő irodalom előtt, Cato tudatos politikájában is kereshetjük a történeti emlékezetben később kialakult, viszonylag egységes kép gyökereit. Itt pedig felfedezhetjük a catói politizálás rugalmasságát is, ami (sztoikus) elvek rigorózus követése helyett gyakorlatiasan alkalmazkodott a mindenkori politikai viszonyokhoz, eközben természetesen ügyelve az önreprezentáció látszólagos egységességére és kikezddhetetlenségére, hogy az ebből fakadó többletbefolyást a politikai színtéren is kamatoztathassa.

¹³³ Batstone 1988. 28.

¹³⁴ Lásd beszédének híres részletét, ahol felvetette a fogalmak kiüresedését, ahol Caesar jelenik meg a régi tartalom kiforgatójaként (lásd fentebb, illetve: Sall. Cat.52.).

A felhasznált források és szakirodalom jegyzéke:

- App. Appianos: *Róma története*, Bp. 2008. Ford. Hahn István et al.
- BG Iulius Caesar: *A gall háborúról*, Bp. 1964. Ford. Szepessy Tibor.
- Caesar: *The Gallic War* (Loeb Classical Library 72.), London 1958. Ford. H. J. Edwards.
- Cicero Cicero: *De Officiis* (Loeb Classical Library 30.), London–New York 1928. Ford. Walter Miller.
- Marcus Tullius Cicero *összes beszédei*, Szeged 2021. Ford. Nótári Tamás.
- Marcus Tullius Cicero *összes levelei*, Szeged 2021. Ford. Nótári Tamás.
- Dio Cassius Dio: *Roman History* III. (Loeb Classical Library 53.), London–New York 1914. Ford. Earnest Cary.
- Gellius Aulus Gellius: *Attikai éjszakák I–II.* (Görög és latin remekírók), Bp. 1905. Ford. Barcza József – Soós József.
- Livius Livius: *A római nép története a város alapításától* (I–IV. kötet), Bp. 1982. Ford. Muraközy Gyula.
- Titus Livius: *Róma története a Város alapításától* (I–IV. kötet), Bp. 2018. Ford. Kopeczky Rita.
- Livy: *History of Rome* IV. (Loeb Classical Library 191.), London–New York 1926. Ford. B. O. Foster.
- Plut. Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok* (I. kötet), 1978. Ford. Máthé Elek.
- Sall. Sallustius: *De coniuratione Catilinae* (Auctores Latini XII.), Bp. 1970.
- C. Sallustius Crispus: *Catilina összeesküvése*, In: C. Sallustius Crispus *összes művei*, Bp. 1978. Ford. Kurcz Ágnes.
- Caius Sallustius Crispus *összes munkái*, Bp. 1910. Ford. Cserép József
- Suet. Gaius Suetonius Tranquillus: *Julius Caesar*. In: Gaius Suetonius Tranquillus: *A caesarok élete*, 1975. Ford. Kis Ferencné.
- R. A. Kaster (szerk.): *C. Svetoni Tranquilli, De Vita Caesarum Libros VIII* (Oxford Classical Texts), Oxford 2016.
- Thukydidész Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború* (Sapientia Humana), Bp. 2006.
- Velleius Velleius Paterculus: *Róma története*, Szeged 2007. Ford. Hoffmann Zsuzsanna.

- Adamik 2009. Adamik Tamás: *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Pozsony 2009.
- Albrecht 2003. Michael von Albrecht: *A római irodalom története* (I.), Bp. 2003. Ford. Tar Ibolya.
- Arena 2007. Valentina Arena: *Roman Oratorical Invective*, In: W. J. Dominik–J. Hall (szerk.): *A Companion to Roman Rhetoric*, Oxford–Malden 2007. 149–60.
- Batstone 1988. William W. Batstone: The Antithesis of Virtue: Sallust's "Synkrisis" and the Crisis of the Late Republic, *ClAnt* 7 (1988), 1. 1–29.
- Becker 1973. Carl Becker: *Sallust*, In: Hildegard Temporini–Wolfgang Haase (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (I. 3. Sprache und Literatur), Berlin–New York 1973. 720–754.
- Blom 2012. Henriette van der Blom: Cato and the People, *BICS* 55 (2012), 2. 39–56.
- Conte 1994. Gian Biagio Conte: *Latin Literature: A History*, Baltimore–London 1994. Ford. Joseph B. Solodow.
- Drogula 2019. Fred K. Drogula: *Cato the Younger, Life and Death at the End of the Roman Republic*, New York 2019.
- Earl 1961. D. C. Earl: *The Political Thought of Sallust*, Cambridge 1961.
- Fantham 2003. Elaine Fantham: *Three Wise Men and the End of the Roman Republic*, In: F. Cairns–E. Fantham (szerk.): *Caesar against Liberty? Perspectives on His Autocracy* (PLLS 11.), Cambridge 2003. 96–117.
- Ferenczi 2015. Ferenczi Attila: „Cato nemes halála”, Egy republikánus idol az augustusi Rómában, *Ókor* 14 (2015), 1. 18–22.
- Gelzer 1968. Mattias Gelzer: *Caesar: Politician and Statesman*, Oxford 1968. Ford. Peter Needham.
- Goldsworthy 2006. Adrian Goldsworthy: *Caesar: Life of a Colossus*, London 2006.
- Goodyear 1982. F. R. D. Goodyear: *Sallust*, In: E. J. Kenney–W. V. Clausen (Ed.): *The Cambridge History of Classical Literature* (Vol. 2., Latin Literature), Cambridge 1982.
- Havas 1998. Havas László et al. (szerk.): *Róma, Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi* I. (Agatha IV.), Debrecen 1998.
- Havas 2010. Havas László: *Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben különös tekintettel a Catilinaria primára*, In: Czerovszki Mariann–Nagyillés János (szerk.): *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére* (Acta

- Antiqua et Archeologica Supplementum XIII.), Szeged 2010. 89–95.
- Hegyí 2018. Hegyí W. György: *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*, Bp. 2018.
- Husband 1916. Richard Wellington Husband: The Prosecution of Murena, *The Classical Journal* 12 (1916), 2. 102–118.
- Katz 1981. B. R. Katz: Dolor, Invidia and Misericordia in Sallust, *AClass* 24 (1981), 71–85.
- Levene 2000. D. S. Levene: Sallust's "Catiline" and Cato the Censor, *CQ* 50 (2000), 1. 170–191.
- McGushin 1977. Patrick McGushin: *C. Sallustius Crispus, Bellum Catilinae, A Commentary* (Mnemosyne 45.), 1977.
- Mommsen 1877. Theodor Mommsen: A rómaiak története VII., Bp. 1877. Ford. Toldy István.
- Morrell 2017. Kit Morrell: *Pompey, Cato, and the governance of the Roman Empire*, New York 2017.
- Nótári 2004. *Marcus Tullius Cicero Lucius Licinius Murena védelmében mondott beszéde*, Belvedere 16 (2004), 3–4. Ford. Nótári Tamás.
- Nótári 2021a. Nótári Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes levelei*, Szeged 2021.
- Nótári 2021b. Nótári Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes beszédei*, Szeged 2021.
- Ramsey 2007. John T. Ramsey: *Sallust's Bellum Catilinae*, New York 2007².
- Rawson 1973. Elizabeth Rawson: Scipio, Laelius, Furius and the Ancestral Religion, *JRS* 63 (1973), 161–174.
- Sklenář 1998. R. Sklenář: La République Des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality, *TAPA* 128 (1998), 205–220.
- Syme 2002. Ronald Syme: *Sallust*, Berkeley–Los Angeles–London 2002.
- Taylor 1949. Lily Ross Taylor: *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley–Los Angeles 1949.